

I. Молоді літа (1836 — 1862)

Між українськими письменниками, що розпочали свою працю вже по смерті Тараса Шевченка, одне з перших місць займає Олександр Кониський, що помер у грудні 1900 року в Києві. Повних 40 літ працював він на ниві нашого рідного слова, будив сонних і письмом і словом, боровся з найрізнішими противностями, терпів переслідування від російського уряду і докори від власних земляків, та до самої смерті не перестав дбати про одне велике діло — про просвіту рідного народу і про вменшення на світі здириства, кривди та неволі людської.

Олександр Кониський родився 18 серпня 1836 року в хуторі Переходовці Чернігівської губернії в Росії. Його батько Яків був невеличким дідичем, але через різні нещастя звівся майже на ніщо, вмер у бідності і лишив своїх дітей сиротами та ще й не забезпеченими. Малий Олександр учився спершу дома, а по батьковій смерті (він умер 1844 р.) його віддали до приготівляючої школи в Ніжині. По році Кониський приготівився так, що міг перейти до гімназії. Мати відвезла його до Чернігова, де його як бідного сироту прийняли в т. зв. Сирітський дім, по-нашому — бурсу для шляхетських синів, а відси він ходив до гімназії.

Олександр учився в гімназії дуже добре, все йшов першим. Але вже тут, майже дитину, його постигло лихо. Він, ще маючи 11 літ, почав писати віршики, певно — зразу по-московськи, бо тільки тою мовою вчили його в школі. Але, доповнивши десь книжечку Шевченкових поезій, він запалився любов'ю до рідного слова і почав віршувати по-своєму. Оті дитинячі віршування викрав у нього один товариш і віддав інспекторові, сей розмазав справу, і 13-літнього хлопчину вигнали з гімназії за проби писати рідною мовою. Такий-то був перший крок Кониського на полі українського письменства.

Треба було Кониському покинути Чернігів. Він вернув до Ніжина і записався знов до гімназії, але й сим разом не скінчив її. Бідність, а головно недуга на очі, змусила його в 1852 році покинути школу. Одушавши трохи, він у 1854 році вступив у судову службу спершу в Прилуці, а потім у Полтаві. Тут він познайомився з деякими високоосвіченими людьми, читав багато і набирався прихильності до простого робучого народу та до українського письменства.

Були се важкі часи в житті Росії. В роках 1854—1856 тяглася велика війна трьох європейських держав: Англії, Франції й Турції з Росією. Росію побито на півострові Крим. При тім виявились страшенні непорядки в російському житті: підкупства, крадіжки,

зіпсуття урядників, нездарність генералів, темнота і безрадісність. Цар Микола, що 35 літ панував у Росії і під своїм самовладним правлінням виплекав усю ту погань, так перелякався її, так загрисся, що вмер нагло (дехто говорить, що отруївся з розпуки). Всі освіченіші люди зрозуміли, що так далі йти не може, що треба якоїсь зміни, більшої свободи, більшої законності в державі, а головне, що треба скасувати огидливе кріпацтво, яке досі панувало в Росії і робило всі мільйони селянського люду робочою худобою, власністю панів. Кріпацтво тим було гірше від панщини, що над кріпаком пан мав майже необмежену владу, міг продати його, проміняти, навіть забити на смерть мало що не безкарно.

Новий цар Олександр II розпочав своє панування тим, що, заключивши мир з державами, взявся до заводження нових порядків у Росії. Почалася так звана «доба великих реформ»: перемінено старе судівництво, заведено суди присяжних, повернено з неволі тих, що були за царя Миколи позасуджувані за «політичне», в тім числі й нашого Кобзаря Тараса Шевченка, надано вільніші права школам, університетам, містам, далі 16 лютого 1861 р. скасовано кріпацтво, а потім в більшій частині російських губерній (окрім Польщі і Правобережної України) заведено «земства», щось немов повітові і губерніяльні сойми.

На всіх полях громадського життя повіяло свободнішим духом. Піднялось і українське письменство. В Петербурзі видав Куліш цілий ряд добрих українських книжок; в році 1861 зачала виходити там літературно-наукова часопись «Основа», зразу мішано, по-московськи і по-українськи, а далі чисто по-українськи. В «Основі» працювали найліпші українські сили. Там проводились народолюбні думки, боронено прав українського народу і супроти поляків і супроти москалів, вияснювано українську давнину і показувано теперішнє життя народу. От тут-то виступив і Кониський уперве зі своїм словом. Живучи по різних українських містах, стикаючися з різними людьми, з панами й біднотою, та обдарований незвичайно живим даром спостереження, він мав що розповісти ширшій громаді. Його цікавили головню дві речі: справа економічного стану селян і справа народної освіти. В царськім декреті, яким скасовано кріпацтво, було сказано, що селянам, крім волі, має бути надана також земля. Отже, тепер ходило о те, скільки й якої землі нададуть їм та за якими платежами. Кониський добре розумів, що в тім лежить головний сук цілого декрету. Бо коли селяни одержать землю лиху, піски, болота, а надто ще за великою оплатою, то й сама воля небагато на що їм здасться і вони швидко попадуть у нове, ще тяжче ярмо: голоду, лихварів та всяких здирців. Так само зрозумів він, що без просвіти воля небагато поможе селянам, бо тільки просвіта може воружити їх до боротьби з різними п'явками, які тепер, користуючися також волею, полізуть на села і будуть там розпускати свої пасма. І от, виступаючи в своїх дописах против тих панів і урядників, що дибали на кривду селян при наділюванні їх землею, Кониський рівночасно з цілим запалом кидається до праці над просвічуванням ширших народних мас.

В Полтаві, де пробував тоді Кониський, почали ще 1860 р. заводитися за прикладом Києва недільні школи для старшої неписьменної молодіжі. В 1861 р. було вже в тім місті п'ять таких шкіл, а надто дві суботні для жиденят. Кониський працював у всіх тих школах: у одних учив, деінде завідував бібліотекою або книгарнею. Крім того, за його почином гурток молодших та гарячіших робітників заложив щоденну вечірню школу для дорослих; тут Кониський викладав історію.

Практика навчання в недільних і вечірніх школах показала молодим учителям (то були переважно студенти університету або дрібні урядники) важність української мови для початкового навчання там, де людність була українська. Бо треба знати, що в тих школах, заснованих без ніякої участі уряду зовсім приватними людьми, які вчили безплатно, пробували зразу вчити з московських книжок і викладати по-московськи. Та швидко показалося, що наука так не йде; треба було кожную річ пояснювати школярам по-українськи. Показалася потреба українських книжок — букварів, граматик, читанок, рахункових і т. ін. книжок. Ще 1859 р. видав Куліш український буквар («Граматку»), потім другий. І Шевченко недовго перед смертю злагодив до друку «Буквар». Інші укладали інші книжки, як ось біблійну історію та життя святих (Опатович), книжечку рахункову (Мороз). І Кониський кинувся з запалом до сеї роботи. Він видав 1861 р. «Українські прописи» (взірці писання) і засів до праці над «Щотницею», себто книжкою рахунковою. До сеї праці закликав його головно славний історик Костомаров, який 1862 р. в «Основі» висловив погляд про доконечну потребу дати українському народові початкові науки на його рідній мові.

Обік сеї просвітної праці та важкої праці на хліб Кониський знаходив час і на літературну творчість. Він писав поезії та повістки, де висловлював свої погляди на життя або малював те життя, яке бачив довкола себе. Його поезії, хоч не такі огнисті і блискучі, як Шевченкові, все-таки надихані щирим чуттям і любов'ю до свого рідного, а надто бажанням волі і збратання всіх людей. І ще одне цікаве явище. Від самого початку своєї літературної діяльності Кониський звертає пильну увагу на Галичину. Потребу живого духовного зв'язку між Галичиною і Україною зрозуміли вже ті українці, що видавали «Основу» в Петербурзі. Там була поміщена 1862 р. гарна праця Якова Головацького, тоді професора руської мови на Львівському університеті, про галицьких русинів і їх просвітні та національні змагання. Там передруковано також видану у Львові книжечку Гната Гальки про руське весілля над Збручем. Ідучи за тими вказівками, Кониський постановив нав'язати ближчі зносини з галичанами. В Галичині була тоді одинока політична і літературна часопись «Слово», видавана Богданом Дідицьким від 1861 р. Те «Слово» в перших роках не було ще таке москвофільське, як зробилося пізніше. Хоча сама редакція вже з самого початку намагалася калічити нашу мову то на церковний, то на московський лад, та все-таки вона містила праці й дописи на чистонародній руській мові і навіть фонетикою. От сюди-то від 1862 р. почав дописувати з Полтави Кониський. Він містив у «Слові» дописи про життя українського народу, про знесення кріпацтва і про російські порядки, а обік того також гарні поезії. Все те робило в Галичині немале враження, бо

було тут новиною: до самого 1860 року Галичина, а особливо галицька Русь, жила під урядовим обухом і ніяке свобідніше слово, ані свобідніша думка не могли доходити сюди. Досить сказати, що навіть твори Шевченка, друковані в Росії ще 1841 р., у нас не були звісні до самого 1859 року! Дописи Кониського, друковані в «Слові», були першою пробою українця заговорити безпосередньо до галичан і показати їм російські порядки. І в своїх віршах висловлював Кониський думки хоч не нові, але дуже відповідні до потреб хвилі:

Гей-же, хлопці, годі спати!
Час прийшов, пора вставати,
Пора встати, працювати,
Братів темних научати;
Пора, брати, всім на працю, —
Я од праці щастя бачу.

З тих віршів віє смілий, радісний настрій автора і всіх тогочасних українців, що надіялись при свобіднішим розвої Росії здобути працею та просвітою відповідне місце й для свого рідного українського народу. Та, на жаль, на ті надії аж надто швидко вдарило лютим морозом.

II. Тяжкі роки. 1863—1872

Здавалося, що українське слово, збуджене огнистою поезією Шевченка, великою працею Куліша та Костомарова і інших щирих людей, не замре, а буде розвиватися далі на користь народу. Особливо по знесенні кріпацтва, коли в Росії повіяло вільним духом і всюди чути було поклики до просвіти, можна було надіятися також нового життя й для українського народу. Тимчасом не так воно вийшло. Найшлися люди, яким просвіта українського народу здавна стояла кісткою в горлі.

Ще 1859 року, коли вийшов перший Кулішів буквар («Граматка»), страшно сполошилися польські пани в Київщині. Згадки про козаків у тій «Граматці» видались тим добродіям виразними покликами до бунту й різні; їм привиджувалась уже нова Коліївщина, нова гайдамаччина така, як була в Умані 1768 р., і вони на своїм з'їзді постановили просити російську владу, щоб якнайшвидше заборонила ту страшну книжку та повідбирала її у селян. Київський губернатор справді заборонив «Граматку», але то не задовольнило польських панів. Поки жив Шевченко, вони говорили й писали про нього, що він ходить по селах і бунтує селян до різні; коли вмер і його поховано над Дніпром коло Канева,

пішли слухи, що в його могилі українці зложили величезну купу ножів та списів і ось-ось видобудуть їх та почнуть мордувати панів. І знов почали просити російську вдасть, щоб веліла розкопати Тарасову могилу. Та сим разом власть не подалася. Коли ж українська молодіж почала вчити по недільних школах і видавати українські книжечки, піднявся новий лемент. У жидівських, польських і московських газетах посипались доноси на українців, що вони таки лагодяться до бунту, хочуть відірвати Україну від Росії і кинутися при тій нагоді на жидів та на поляків.

Що таке сталося тим людям? — запитаєте може. — Невже ж вони, маючи очі, таки не виділи, що українці не думають про ніякі бунти ані різні, але хочуть щиро і чесно працювати над освіченням свого народу? Ну, видіти — вони виділи, але їм затемнювало очі їх власне нечисте сумління. Серед українських поляків були тоді дві партії: багаті пани-магнати і дрібніша шляхта, що вважала себе почасти народолюбцями і демократами. Одні й другі вважали Україну за невідлучну часть Польщі і вже тим самим були противні таким змаганням українців, що йшли до самостійного народного життя, незалежного від Польщі. Вони по-своєму любили українське слово, але так, як пан любить свого лакея, коли сей чистенько вбраний і вірно служить йому. Та була між ними при тім дуже важна різниця. Магнати і багатші пани бажали дослугуватися почестей і титулів і для того шукали служби в російських урядах і хилилися до власті. Їм байдуже було про давню Польщу, бо їм не зле було й під самодержавною Росією: вони були консерватисти. Натомість дрібніша шляхта, більше відчуваючи російський тиск, особливо по знесенні кріпацтва, почала думати про повстання. Думка про повстання вийшла з Парижа і Лондона, де ще від 1831 р. (перше велике повстання) жило багато поляків. Від р. 1860 клекотіло в Варшаві, бурилося міщанство, молодіж, навіть жиди, а російські власті своїм глупим та безоглядним поступуванням доливали оливи до огню. І українські поляки лагодилися потроху до вибуху, та, щоб відвести очі від своїх приготувань, почали кидати найпоганші підозріння і доноси на українців, особливо на тих, що виразно не хотіли йти з ними до польського повстання, або на таких, про яких знали, що своєю роботою можуть стати їм на перешкоді. Оце було джерело того крику на українські змагання, що піднявся 1861—62 рр. До того крику пристали й деякі москалі, котрі також боялися відриву України від Московщини, чуючи добре, що тій Україні під Московщиною не так солодко, щоб мала причину держатися її дуже щиро. Пристали сюди й помосковщені українські попи, що боялися свобіднішого духу серед народу. Та й самому урядові вигідніше було панувати над темним і несвідущим народом, ніж дати йому просвіщатися. Таким робом сталося, що вже 1862 р. недільні школи по всій Росії заборонено, а багато українців, в тім числі й Кониського, арештовано «за українську пропаганду» і без суду, без права виведено в північну Московщину.

Кониського загнали до міста Вологди, далеко на півночі. Там його держали під поліційним доглядом, даючи йому місячно всього-на-всього 6 рублів. З того він мусив жити і одягатися, не сміючи при тім ніяким способом заробляти собі на хліб. Ще у кого були власні гроші, той міг жити й на засланні не згірше, але Кониський був чоловік бідний,

а до того ще й хоровитий. Кілька разів він шукав собі деякого заняття, але всюди його відправляли ні з чим. Книжки й листи, які присилано йому, переглядала насамперед поліція. Се не було життя, а мука. Але його катам і сього ще було мало. По році заслано Кониського ще далі, в глухе, нездорове містечко Тотьму. Життя стало ще тяжче, поліцейний догляд ще гірший. Не диво, що 1864 р. він підлого знущання тяжко занедужав і певно був би марно погіб, якби не заопікувалась ним одна купецька сім'я, що притулила бідного вигнанця. Се був небагатий купець Пестер із недалекого містечка Верховожа, який приймив Кониського до себе. В домі сього купця Кониський уперве прийшов трохи до себе, відітхнув свобідніше. Тут йому всміхнулася любов: 1865 р. він оженився з дочкою Пестера Марією.

Але його здоров'я не могло поправитись у поганім північнім кліматі; він тяжко захорував на очі і зовсім осліп на одне око; йому грозило ще тяжче каліцтво. За встановленням тестя вологодський губернатор виєднав йому полегкість: йому дозволено жити в Вороніжі, геть далі на полудень, там, де український народ стикається з московським. Не досить сього: губернатор подав до царя просьбу, щоб дозволили Кониському їхати за границю лічитися. І справді 1865 р. Кониському дозволено їхати за границю.

Не гаючись, рушив Кониський через Москву й Петербург (бо тільки туди була в тім часі залізниця), щоб їхати за границю. В Петербурзі він пізнався особисто з Костомаровим, із яким уже перед тим обмінювався листами. Довго вони проговорили про любу їм обом справу народної просвіти. Як багато за той час змінилося від заборони недільних шкіл! Польське повстання вибухло 1863 р. майже рівночасно з арештуванням Кониського і по 18 місяцях було здушене російським урядом. Тисячі польських патріотів погибли, помандрували в Сибір, потратили маєтки. Костомаров надіявся, що російський уряд, переконавшись тепер, що не українці, але поляки готовилися до бунту і до відірвання від Росії, дасть полегшу українцям, знесе заборону з 1862 р. Вже тоді можна було бачити, що славний історик помиляється: ніякий уряд добровільно не касує своєї заборони, коли покривджені тою заборonoю не назирають, не домагаються її скасування. А українці від 1862 р. замовкли, мов зовсім завмерли. Навіть такі люди, як Куліш, уступили в російську службу, помагали душити поляків і противилися запровадженню руської мови в народних школах у Холмщині, де се могло б було навіть уменшити польський вплив, а дбали тільки про «обрусение», тобто зміцнення московського впливу. Тяжкі і сумні були часи!

З Петербурга поїхав Кониський за границю і з початком 1866 р. станув у Львові. І тут він застав невеселі події. Розбурхані недавнім повстанням і його невдачею, поляки душили русинів, бачучи в них москалів; русини, чуючи свою безсильність, справді хилилися до москвофільства, бачучи в сильнім московським царстві надію для себе. Москалі, потребуючи до свого «обрусения» Польщі якнайбільше людей — священників і вчителів,

почали вербувати їх між галичанами, обіцяючи пенсію та гонори. Майже рівночасно з Кониським приїхав до Львова із Варшави православний протоієрей Лебединцев (родовитий українець) вербувати наших людей до Холмщини. Невеличка громадка щирих прихильників українства, як Лавровський, Качала, Сушкевич і інші, з якими познайомився Кониський у Львові, також небагато давали йому надії, а такі світочі, як Головацький (тоді самотній руський професор на Львівському університеті) і Литвинович, митрополит, досить виразно хилилися своєю прихильністю на бік Московщини, хоч на устах мав все запевнення про свій австрійський патріотизм. Вкінці австрійська влада підзорливо, з недовір'ям дивилася на всіх чужинців, на всяке порозуміння чоловіка з чоловіком. Кониський, у Росії «політичний преступник», а при тім чоловік цікавий, що шукав знайомості з різними людьми і всім товк про потребу народної освіти та народолюбних думок, видався нашим властям страшним революціонером. Львівська поліція раз у раз мала його на оці, а вкінці виразно наказала йому забиратися геть із Львова і з Галичини. От таку-то «волю» знайшов Кониський і за границею!

З невеселими думками виїхав Кониський зі Львова і подався до Німеччини, до славних лікарів. Був у Дрездені, потім у Липську. Одно око йому таки врятовано, але загальний стан його здоров'я не поправлявся. Тоді славний лікар професор Бок сказав йому, що джерело його хвороби — туга за рідним краєм, і велів йому чимскоріше вертати на Україну.

Та й тут не добро ждало його. Він усе ще був напіварештантом, засланцем, якого уряд міг кидати з місця на місце, як йому сподобалося. Він подав просьбу до Петербурга, щоб йому, з огляду на його здоров'я, дозволено жити десь на півдні. Міністр Валуєв призначив йому Херсонську губернію над долішнім Дніпром на Україні. Кониський поїхав туди, надіючись, що буде міг жити в місті Єлисаветграді, як йому обіцяно в Петербурзі, але херсонський губернатор Клушин велів йому жити в глухій, маленькій містечку Бобринці. Тут зазнав Кониський життя мало не гіршого, як у Тотьмі. Дрібні поліцейні урядники докучали йому всякими способами, набігали до нього в хату вдень і вночі і, користуючись з того, що він був поставлений під поліцейний дозор, пильнували його як якого конокрада, не допускали до нього книжок, ані листів і робили йому всякі пакості. Кониський відсунувся від усякого товариського життя, читав багато, особливо виучував правничі книжки, щоб бути адвокатом (на се в Росії не треба кінчити університету). Самотній чоловік, з яким він міг тут розмовляти та спочити духом, був Марко Кропивницький, тоді секретар міської ради в Бобринці. Щирий українець, добрий співак і актор, він уже тоді устроював аматорські театральні вистави, вступив пізніше до російського театру, гостив якийсь час у Галичині, а потім заложив першу українську театральну дружину і здобув собі безсмертну славу «батька нового українського театру». Нема сумніву, що часті розмови з Кониським у Бобринці немало причинилися до того, щоб у душі Кропивницького розбудити українське почуття і зміцнити любов до рідного слова.

Укінці 1866 р. міністр Валуєв визволив Кониського з Бобринця і дозволив йому жити в Катеринославі та займатись адвокатурою. Тільки тепер міг Кониський відітхнути свобідніше. Хоч він усе ще стояв під поліційним дозором (у Росії ся честь не минає нікого, хто займається яким-небудь громадським ділом), то все-таки тепер він мав можливість стикатися з народом і служити йому, обороняючи його від усякої кривди і здирства. Здається, що Кониський був добрим адвокатом і заробляв добре на своїй практиці, бо за тих шість літ, які він пробув у Катеринославі, він доробився досить значного маєтку. Що праця його була чесна і йшла на користь рідного народу, про се свідчать його тодішні і пізніші писання, в яких він сміло бичував найрізніших народних кривдників та перевертнів. Усі вони — а їх цех у Росії дуже й дуже великий — були люті на Кониського, нераз очорнювали його явно в газетах і тайно перед урядом, і якби були могли закинути йому якесь справді нечесне діло, то були би се певно зробили дуже радо.

Працюючи для себе і для своїх клієнтів як адвокат, Кониський ані на хвилю не забував і про вищий обов'язок — працювати для всього українського народу, для його духовного відродження і піддвиження. Правда, в тих тяжких роках він не друкував майже нічого зі своїм підписом, особливо за границею; більше друкував по-московськи в російських часописах, і то без підпису — розуміється, про насущні потреби і кривди українського народу. Але у нього призбирувалася сила оповідань, нарисів, споминів та поезій. Дещо з того, особливо більшу повість «Не даруй золотом, та не бий молотом», далі повісті віршами «Семен Палій», «Козак Розум» і «На засланні», а надто збірку українських приповідок і словник, забрала поліція, роблячи у нього ревізію 1871 р. Ті праці, яких Кониський дуже жалувал, так і пропали на-завсігди в поліційних пазурях. А що найбільше, яко адвокат він познайомився з великою силою людей по різних сторонах України, і всюди своїм живим словом старався піднімати віру в живучість рідного народу, в його кращу будучину та будити охоту до праці для його піддвиження.

Шість літ пробув Кониський у Катеринославі адвокатуючи. Хоча його життя тут було значно ліпше, ніж на засланні, та все-таки се ще не була повна воля, се був примусовий побут. А його душа рвалася до свободи, до ширшої громадської праці. І ось 1872 р. прийшов від царя наказ, яким вернено йому повну свободу і знято з нього поліційний догляд. Аж тепер почув себе Кониський паном у своїй хаті, наскільки се можливо в Росії. Він покинув Катеринослав і перенісся до Києва, де пробував до кінця свого життя. Аж тепер, в тій останній добі свого життя, він зробився тим, яким знала його вся Україна і яким згадувати й шанувати буде його наша історія.

III. Кониський громадським діячем. 1872—1889

Кониському було 36 літ. Він перейшов досі дві тяжкі школи — учеництво і поліційне заслання та 9-літнє ярмо. Хоч чоловік, так сказати, в цвіті літ, він був сивий, згорблений, слабовитий і виглядав мало що не старим дідом. Але сила його духу була незламана, і з запалом молодця він кинувся до праці, для якої тоді, бачилось, отворялося нове поле. Не покидаючи адвокатури, якою і далі мусив заробляти на удержання своє і своїй сім'ї, він міг тепер посвятити більше часу громадській і літературній роботі і справді проявив широку і різносторонню діяльність, якої об'єму ми ще далеко не знаємо вповні і про яку говорити докладно тепер іще не пора.

Час, у якому Кониський поселився в Києві, був дуже цікавий, незабутній час. Можна сказати, що в ту пору перший раз від старих князівських часів та від часів Петра Могили Київ зробився духовним осередком, серцем України, відки на всі сторони нашої вітчизни йшло світло, тепло і надія ліпшої будучини. В Києві жила і працювала тоді ціла громада молодих, високоосвічених вчених, талановитих і щирих українців, яких імена і досі служать окрасою нашого народу і які кожний українець вимовляє з подякою і честю. Се були такі люди, як Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Микола Лисенко, Павло Житецький, Павло Чубинський, Михальчук, М. Старицький, Федір Вовк, Русов і багато інших.

Майже всі вони працювали колись у недільних школах, знали добре рідний народ і його мову, його історію і його потреби і жваво бралися до праці. По десятилітнім сні від часу упадку «Основи» і заборони недільних шкіл вони постановили знов підняти стяг українського слова. В Києві засновано відділ петербурзького імператорського Географічного товариства, для якого Чубинський спільно з іншими українцями зібрав величезну силу українських народних пісень, казок, вірувань, обрядів і звичаїв, що заповнили здоровенних сім томів і донині служать фундаментом для кожного, хто хоче пізнати наш народ, його життя й мову. Але се був тільки початок. Ся величезна збірка показала потребу і можливість дальшої праці на місці, і за царським дозволом Товариство заложило свій відділ у Києві. Сюди ввійшли всі згадані вище українці і ще много інших. Але обік збирання народних пісень та оповідань вони повели й іншу, для самого народу потрібнішу роботу. В Києві почали виходити українські книжечки, писані простою, для всіх зрозумілою мовою, про всякі потрібні речі: про небо і землю, про хліборобство, про нові закони, про хороби і ліки, далі легкі а цікаві читанки, оповідання і вірші. Українці обняли редакцію одної київської газети, що звалася «Киевский телеграф». Правда, ся газета виходила по-московськи, бо на українську газету годі було, і ще й досі не вдалося нікому добути дозвіл. Але проте «Киевский телеграф», видаваний дуже гарно і цікаво, ширив погляди українців серед інтелігенції, яка в Росії здебільшого геть помосковлена, бо і в школах учиться і дома говорить по-московськи. Дуже важно було й те, що «Киевский телеграф» звертав пильну увагу також на життя русинів у Галичині і знайомив російську громаду з тим, що діється у нас. Сей відділ провадив головню М. Драгоманов.

І Кониський щиро працював у тім гурті; можна сказати, що він тут віджив наново в праці для України. Не знаходячи в Росії досить простору для українського слова й української науки, він у кружку українців подав думку — заложити в Галичині українське товариство для такої духовної праці, яка неможлива була в Росії. До сеї думки прихилилися деякі українські пани, які зложили кілька тисяч рублів для заснування такого вогнища в Галичині. Так повстало в 1874 році Товариство імені Шевченка у Львові. Гроші, прислані з України, повернено за порадою львівських русинів на закупне друкарні, в якій друкувалася від того часу найбільша частина тих руських книжок та газет, які мали ширити світло науки між народом на рідній мові. Правда, Товариство імені Шевченка не відразу здужало стати на тій дорозі, на яку бажав справити його Кониський і його перші основателі, та все-таки раз кинене сім'я не загло, але, перетривавши тяжкі роки, зійшло потому буйно, знов-таки при немалій підмозі Кониського.

Рівночасно з сим Кониський не переставав писати. Він поміщував у львівській часописі «Правда» свої гарні оповідання з народного життя, а 1875 р. зачав друкувати довгу повість «Семен Жук і його родичі», де малював життя і заходи української інтелігенції. Під впливом покликів, що йшли з Петербургу, українська інтелігенція кинулась була тоді з запалом до обговорювання народолюбних думок, а молодіж почала «ходити в народ», то значить, скидала панське убрання, переодягалася за робітників і йшла на села, на фабрики, щоб при тяжкій праці проповідувати бідним людям слова нової правди — рівності між людьми і скасування дотеперішнього порядку. Кониський хотів показати в своїй повісті, що така проповідь не доведе ні до чого, коли ті нові апостоли рівночасно будуть цуратися мови рідного народу і не захочуть служити його насущним потребам. На жаль, повість Кониського лишилася недокінчена.

Інакше розуміючи просвітну працю, ніж російські революціонери, Кониський заходився коло того, щоб подавати народові потрібні йому відомості рідною мовою. Разом з деякими іншими українцями він зладив насамперед невеличку книжечку про новозаведені в Росії мирові суди, яка була надрукована 1874 р., а потім задумав видати читанку, зложену з писань найліпших українських письменників, додаючи при кожному коротку відомість про його життя і працю. Ся книжка була готова в цвітні 1876 р., а вже 18 мая того року вийшов царський указ, пам'ятний по всі часи в історії нашого слова в Росії, указ, яким зовсім заборонено уживання української мови в друку: заборонено друкувати по-українськи всякі наукові і популярні книжки, переклади з чужих язиків, а також довозити українсько-руські книжки з-за границі. Уряд «царя освободителя» Олександра II думав сим нечуваним указом відразу зав'язати очі й уста більше як 15-мільйоновому народові.

Разом з тим уряд зробив усі почини наукової праці в Києві: розв'язав тамошній відділ Географічного товариства, усунув із університетської кафедри Михайла Драгоманова, на якого набрехали були галицькі москвофіли, буцімто він у Галичині бунтував народ. Здавалося, що над Україною знов заляже темна хмара, так, як по ударах 1862 р. Але так не сталося. Народна сила виросла вже була за той час, народна свідомість зміцніла. Драгоманов виїхав за границю і іменем українців вивів кривди українського народу перед очима всіх освічених народів. Українці, особливо молодші, кинулися друкувати свої праці в Галичині і загалом у Австрії, видрукували в Празі перше повне видання Шевченкового «Кобзаря», якого перший том російська цензура рада-нерада мусила пустити до Росії. Сам російський уряд побачив, що зробив велику дурницю, і хоч не мав відваги скасувати указ 1876 р., та все-таки по якімсь часі почав помалу звільнювати тиску, розуміється, не добровільно, а уступаючи перед натиском з різних боків.

Одним із тих людей, що не стратили духу під сим великим ударом, був і Олександр Кониський. Навпаки, власне тепер, коли усунулися інші, гарячіші, але менше витривалі, він станув у першій ряді. Бачачи, що його читанку цензура не пустить у світ, він постановив, держачися слів указу з р. 1876, друкувати в Росії хоч те, чого той указ не забороняв. А не забороняв він українських повістей, віршів, народних пісень... І ось Кониський узявся зладити збілочку кращих творів своїх, а надто недрукованих іще поезій Шевченка, Костомарова, Щоголева, Лиманського, Мордовця, Нечуя-Левицького, та кількох оповідань, записаних із народних уст. Збілочка звалася «Батьківщина»; Кониський пильнував, щоб у всій книжці не було нічогісінько такого, до чого би могла причепитися цензура. Та дарма — «Батьківщини» не дозволили друкувати. Се однак іще не знеохотило Кониського. Переробивши наново матеріал, поміщений у «Батьківщині», дещо додавши, дещо викинувши, він зладив нову збілочку «Луна» і таки добився того, що цензура пропустила її. Се була перша поважніша українська книжка, видана по забороні 1876 р. Дехто, в тім числі й Кониський, надіявся, що настала пора добиватися повного скасування тої заборони. Наразі Кониський хотів переіменити «Луну» на часопись, що виходила би раз на місяць, але в цензурі йому сказали, що на се ніяк не дозволять. Тоді він зладив другу збірку під тим самим титулом, бажаючи видавати «Луну» книжками хоч раз на рік. Другу книжечку таки ще пустила цензура, але дальших — ні. В українських виданнях не сміло бути ніякої постійності і однотяглості, щоб дехто не подумав, що українство — то справді якась сила, якась громада людей робучих і таких, що згідно йдуть до одної цілі.

В житті Кониського зайшла тим часом ще одна подія, що свідчила про те, що його діяльність здобула йому прихильність широкого кола людей, але разом з тим придбала йому нових ворогів. В р. 1878 його вибрано до міської ради в Києві. І тут він зайнявся живо працею на користь громади, але через се нажив нового лиха. На нього накинута людина, що досі спокійно і без контролю завідували міським добром і яким Кониський був невідгидний. Про нього почали розпускати брехні зразу усно, а далі — в газетах. Кониський запізнав одного такого газетяра, київського професора Піхна, до суду,

доказав безпідставність його клевети, і Піхна засудили на 3 місяці в'язниці. Але се не переконало людей, недоступних для ніяких переконань. Московські газети почали балакати, що суд присяглих, який судив справу, складався з українофілів і Піхна засуджено для того, що він ворог українства. Відтепер газета, якої редактором був Піхно, урядовий «Киевлянин», почала раз у раз нападати на Кониського, та вже не за особисті, а за політичні злочини, про котрі можна було говорити натяками невиразно і без доказів, знаючи, що за се покривджений не буде міг потягнути кривдника до суду.

Та не такий чоловік був Кониський, щоб, вийшовши на війну, по першій вистрілі зараз і кидати оружжя. Він знав, що «на те й лихо, щоб з ним битися», і не покидав того діла, до якого взявся. В році 1880 — 81 була в Росії доба великого розворушення. Молодіж бунтувалася і революційна партія кинулася вбивати ненависних урядників; губернаторів, ворогів усякої свободи. Здавалося, що ось-ось настане для Росії день свободи, що цар дасть конституцію. Цензура послабла, газети в Москві і Петербурзі писали так свobodно і сміло, як ніколи перед тим. Підняли голову й українці. Заговорили про потребу скасування заказу з р. 1876, заведення української мови в народних школах. Дванадцять радних міста підписали петицію, уложену Кониським, щоби одну київську школу назвати школою Шевченка. Але смерть царя Олександра II, якого дня 13 марта 1881 р. вбили революціонери на одній з головних вулиць Петербургу, розвіяла всі надії на полегшу. Новий цар Олександр III по короткім ваганні завзявся задушити в Росії всякі пориви до свободи і душив їх десять літ, поки й сам через се не ліг у могилі. Задушено й українську справу, розуміється, наскільки се було в силі гнобителів; довести її зовсім до загину або бодай до такого десятилітнього сну, як 1862—1872 [рр.], було вже неможливо.

В тих роках тяжкого тиску Кониський переносить свою діяльність головно до Галичини. З галицькими русинами він ніколи не переривав приятельських зносин, а тепер ті зносини стали ще значно ширші й тісніші. Від 1884 року Кониський майже щороку літом приїздить до Галичини, їздить по краю, буває в Чернівцях, Станіславові, Стрию, Коломиї, Микуличині, Підбужжі, Чорткові обертається серед молодіжі й старшої інтелігенції, серед селян і міщан, духовних і світських. У Галичині його всюди стрічають радо, бо тут, де він друкував найбільшу часть своїх писань, його працю знали й цінили більше, ніж на Україні, де він друкував мало, та й то переважно не під своїм іменем. У 1885 р. святкували львівські русини 25-літній ювілей його письменської діяльності. Се було дуже не в смак нашим москвофілам, тим більше що Кониський ніколи не ховався зі своїм обридженням до тих людей, що, вислугуючись урядові, ворожому не лише українській справі, але також свободі, письменству та розвоєві московського народу, цураються свого рідного і топчуть у болото всі найкращі змагання поступових людей цілого світу. Від першого побуту Кониського в Галичині наші москвофіли не переставали писати на нього напастей у газетах і доносів до російської поліції і довели до того, що 1885 р., коли Кониський із Галичини вертав до Росії, його в Волочисках арештовано, передержано цілу ніч у вагоні, а потім відставлено до Києва. Тут його вправді пустили на волю, але над ним зарядили слідство, яке тяглося цілих 16 місяців. На підставі галицьких доносів йому закидали, що

«він тягне до Австрії і хоче відірвати Україну від Росії». Кониському не тяжко було виказати цілу безглуздість такого доносу, але проте російські урядники раді були позбутися Кониського і запроторити його хоч би на край світу. І хто знає, чим було би скінчилося се діло, якби Кониський, не можучи діждатись його кінця, не був обернувся з поданням до самого царя. Він вияснив справу докладно, і цар велів залишити слідство, а тільки уділити Кониському урядове упімнення.

Знов якийсь час могло здаватися, що в Росії повіяло лагіднішим духом супротив українства: цензура пропускала деякі книжки, дивилася крізь пальці на те, що українці пренумерували галицькі газети, особливо літературну «Зорю». І знов Кониський пробує добитися скасування заказу з 1876 року. В серпні 1889 р. він подає міністрові внутрішніх справ подання про утиск українського слова. Він доказує, що причиною тих утисків були доноси людей злої волі, виказує безпідставність тих доносів і величезні шкоди, які приносить утиск українського слова, спиняючи просвіту мільйонів української людності: вкінці вияснює безхосенність заказу 1876 р., який не спинив розвою українського письменства, а російському урядові причинив клопотів. Та й се подання не переконало російських верховодців; заказ 1876 р. лишився нескасований і досі.

Се був останній голосний виступ Кониського в Росії. Переконавшись, що сею дорогою годі добитися чогось путнього, він покинув усяку надію на переконування московських урядників. При тім і українська громада в Києві не підпирала його в його заходах так, як він собі бажав, а навіть усунулася від нього зовсім з виїмком кількох людей. Чому так сталося, не знаємо докладно, досить, що Кониський стояв у Києві якось осторонь від українських гуртів, хоча по всіх містах широкої України мав багато щирих прихильників і старих приятелів; з якими не переривав зносин ніколи.

Невесело зложилися й домашні відносини Кониського, так що восени 1888 року він приїхав до Галичини з наміром не вертати більше до Росії. Але обставини зложилися так, що він по кількох місяцях таки вернув до Києва. За його почином зав'язалися в Галичині дві справи, що відтепер стали головним предметом його заходів і заповнили собою останні роки його життя.

IV. Останні роки життя. 1889-1900

Ті дві справи, про які ми оце згадали, се була справа русько-польського поєднання і справа нової організації Товариства імені Шевченка та здвигнення при нім наукової праці. Про сі дві справи нам треба тут поговорити докладніше, наскільки се можливо, щоб

зрозуміти і відповідно оцінити діяльність Кониського в останній добі його життя.

Як відомо, в Росії, крім великоруського, чи то московського, народу, живе ще багато інших народів: українці, поляки, литовці, німці, фіни, татари, кавказці і багато напівдиких азійських народів, як-ось: киргизи, туркмени, башкири, тунгуси, якути, чукчі і т. д. Більша часть тих народів, заким прийшли під Росію, жили своїм власним життям, мали свою управу, а деякі мали свої держави, свою освіту. До таких належать головно поляки, фіни, українці і деякі кавказці (грузини). Всі ті народи сидять по різних окраїнах Росії, на південь, захід або північ від властивих москалів. Діставшия під російську управу, ті народи були звичайно більш освічені від властивих москалів. Їх історія під Московщиною — то був звичайно не зріст, але нидіння та гноблення. Так і здається, що з лісів та болот родовитої Московщини раз у раз напливає на ті окраїни хвиля московських урядників та солдатів і душить, висисає, гнобить окраїни.

Як душила Московщина Україну від самого 1654 року, від Переяславської угоди, про се було вже оповідано в книжечках «Просвіти». Але і з іншими окраїнними народами було — і досі є — не ліпше. Московський урядник усюди одинаковий, усюди любить панувати над темнотою і душити просвіту, всюди любить здирство, краде, руйнує і ніяк не може знести нічого такого, з чим не звикся в своїй Московщині. Горе багатим, просвіченим, самосвідомим людям, що дістануться в його руки! Багато витерпіли під Росією поляки. Вони мали свою державу ще до 1794 року, а й потому ще, під Росією, їм надано було 1815 року окрему конституцію, окреме міністерство, окреме військо, окремий сойм. Та що з того! Московські урядники не могли знести тої крихти польської свободи. Вони всюди вмішувалися в усі справи, не допускали до виконання законів, обкроювали права, висисали з краю гроші, дражнили поляків, поки ті 1831 року не зірвалися до повстання. Прийшло до війни, в якій поляки кілька разів побили російське військо, але вкінці таки Росія здушила повстання. Тепер настав празник для неситого московського урядництва! В Польщі господарювали вони по-своєму, грабували, висилали тисячами на Сибір винних і невинних. Давніші права поляків скасовано; москалі почали притіснювати польську народність і в урядах і в школах. Ще гірші часи для поляків настали по другім повстанні, що вибухло було в січні 1863 року. Так як той вітер, що хотів змусити подорожнього, щоби скинув сардак, і в тій цілі дув щораз лютіше, так само й москалі чимраз новими притісненнями й самоволею старалися докучати полякам, та й при тім у своїх газетах усе пацькали й нарікали, що поляки ані-руш не хочуть любити їх.

Ми вже сказали вище, що в роках 1861—1862 поляки, готуючися до повстання, пробували притягти на свій бік деяких українців, а, не можучи позискати їх, почали кидати брехні на весь український народолюбний рух. Певна річ, українському рухові вони тим сильно зашкодили, але польській справі не помогли. Повстання, приготоване на Україні, задушили самі українські селяни; коло Соловіївки і в інших місцях українські

селяни, зброєні в сокири, вила та ціпи, кинулися на купи повстанців, деяких побили, інших поарештували і повіддавали в руки властей. Зате з інтелігентних українців, особливо з таких, що служили в російському війську, деякі перейшли до повстанців. Між ними годиться згадати особливо молодого, гарячого і щиро народолюбного чоловіка Потебню, що, буди російським офіцером, перейшов до польського повстання, бився хоробро, та коли побачив, що повстання мусить упасти і що більшість повстанських ватажків має на думці зовсім щось інше, а не свободу простого люду, сам собі відібрав життя.

Тут, на Україні, в часі того повстання перший раз поляки оберталися до українців, щоб ставали з ними разом до бою з москалем, а потім — обіцявали — русько-польські відносини уложаться на підставі красних слів «wolni z wolnymi, rowni z rownymi». Ті слова потягли й Потебню й інших щирих українців до повстанського табору. На жаль, поляки пізніше своїми поступками так забрукали і знеславили ті гарні слова, що нині вони, як скасована монета, втратили всяку вартість.

По упадку повстання поляки в Росії опинилися майже так само на споді, як і українці. Правда, перед повстанням вони мали далеко більше, то, хоча й втратили далеко більше, ніж могли втратити українці, все-таки їм ще далеко більше й лишилося. Та проте почуття дізнаної втрати і щораз нових кривд та докучань з боку російських властей у поляків було дуже живе. Не перестаючи ніколи думати про відзискання того, що втратили, вони пильно слідили й за тим, чи для нової боротьби не можна би їм знайти союзників. Новий рух, який почався на Україні коло 1872 року, звернув на себе їх увагу. Коли б українство мало зробитися силою, то вже ж для поляків було би корисніше мати його по своїм, ніж по противнім боці. І от майже від того самого часу починаються проби порозуміння поляків з русинами-українцями в Росії.

Розуміється, се не були ніякі збори ані громадські наради — в Росії се й досі неможливе. Зійдуться два-три знайомі, поляки й українці, та й балакають при склянці чаю, ніччю в самотнім покоїку, озираючись, чи не підслухає хто. Говорять про можливість хоч якого-будь ширшого порозуміння, спільного ділання, але такого обережного, щоб власті й не догадались, — і, звичайно, на таким говоренні й кінчиться. Давні досвіди і прикрі пригоди змушують одну й другу сторону не довіряти собі взаїмно, зволікати з кожним рішучим словом. Але спільна нужда, спільні утиски чимраз частіше зводили до купи двох віковичних противників — поляків і українців, і konieczність спільної боротьби зі спільним ворогом, російським абсолютизмом, виявлялася чимраз виразніше.

Але ж є таке місце, де поляки стикаються з русинами і де про такі речі, як помірнення

обох народностей, не тільки можна, але й треба було раз у раз говорити явно і прилюдно. Се Галичина, де конституційний порядок розв'язав руки одному й другому народові і де боротьба обох народів від першої хвилі свободи велася в найрізніших формах на всіх полях національного і духовного життя. Не диво, що на Галичину звертали увагу і поляки і українці в Росії. Всі ті, хто звідтам пробував мати якийсь вплив на галицькі справи, мусили зачепити за справу поєднання поляків з русинами; упоминали до згоди, радили галицьким полякам робити уступки русинам, а русинам радили не засклеплюватися в своїх тісно партійних інтересах, але дивитися на речі з ширшого погляду і шукати спільного ґрунту до спільної праці з поляками.

Першим українцем, що приїхав до Галичини з виразною думкою — погодити русинів з поляками, був славний письменник, Шевченків товариш Панько Куліш. Куліша тягли до поляків його спомини з молодих літ, знайомості, пороблені в Варшаві, де він служив по р. 1864, і блиск тої панської культури, яку він віднаходив у старих польських актах та споминах. Зате від русинів у ту пору (1881 р.) він зовсім був відстав, а про весь український народ писав зневажливі вірші:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць і розбишак великих, —

так, немовбито всі українці споконвіку й не мали іншої роботи, як пиячити й розбивати. Про ведення політики, особливо в конституційній державі, так само як і про галицькі справи Куліш не мав ніякісінького поняття, з русинами не пробував порозумітися і нав'язав переговори з поляками в своїм власнім імені. Коли його запитали, чого би він бажав для русинів, він не знав, чого жадати, і зажадав, щоб поляки зложили на його руки мільйон ринських, а вже він з тими грішми наверне русинів до згоди. Поляки зараз побачили, що мають перед собою людину, яка й сама не розуміє, що робить, і обіцяли дати мільйон, але невеличкими ратами, так щоб справа затяглася на яких сто літ, а самі тимчасом заходилися реформувати руських василіан при помочі єзуїтів. Довершення сеї реформи відразу отворило очі Кулішеві, він перервав балакання з поляками і вернув назад до Росії, вмивши руки від усякої політики.

Але і по тій невдалій Кулішевій пробі, що була роблена на власну руку, без порозуміння не лише з галицькими русинами, а й з російськими українцями, розмови поляків з українцями про потребу якогось погодження в Галичині не переривалися. Такі розмови велися і в Швейцарії, і в Женеві, де тоді жив славний український письменник Драгоманов, і у

Львові, і в Києві та інших українських містах. Як і коли в таких розмовах брав участь Кониський — не знаємо. Певне те, що він, уроджений на лівім боці Дніпра, де поляків дуже мало і де вони ніколи так не докучали українському народові, як по інших сторонах, знайомий переважно лише з чесними і щирими поляками, такими, що щиро бажали добра своєму народові без кривди для інших, здавна хилився до згідного життя українців з поляками. Ще в 1862 р. у вірші «Моє бажання» він заявляв, що бачить долю і будучину України не в старім козацтві:

Не в тім, щоб, вибившись на волю,
З ляхами знову воювать
Да кров слов'янську проливать
І засівать трупами поле.
Я даром сліз не проливаю:
Слов'ян усіх в одній сім'ї
Побачить хочеться мені.

Як би мала бути уладжена та «слов'янська сім'я» і чим би мали бути в ній русини-українці: чи синами-господарями, чи дроворубами та водоносами, про се Кониський ніколи не вдавався в докладніші розмови. Правдоподібно й він дався спіймати на гарні слова «wolni z wolnymi, rowni z rownymi». Досить того, що 1888 р. Кониський приїхав до Галичини з думкою — розпочати роботу коло помиріння галицьких русинів з поляками.

Треба тут відразу піднести, що проба Кониського була далеко ліпше обдумана і опиралася на ліпшій знайомості галицьких справ і потреб, ніж Кулішева. За Кониським у тій пробі станула значна часть видніших українців, що готові були підпирати його змагання, коли за ними стануть також видніші Галичани; були й такі українці, що казали: будемо підпирати ті заходи, коли за ними стане й Драгоманов. На своє лихо, Кониський не вірив, аби се було можливо звести під один дах польсько-руської угоди і українців, і поляків, і галичан, і Драгоманова. Він бажав певно тої угоди, але боявся сварки, яка б певно вибухла при прилюднім обговорюванні справи; може бути, що й самі поляки, практичні політики, радили йому зробити діло тихо, без шуму, при помочі мужів довір'я. Се ввело Кониського відразу в фальшиве положення. Він мав вербувати в Галичині співробітників до свого діла, а чув, що не може сказати їм усієї правди. Оскільки знаємо, одинокий чоловік, якому він довірявся вповні, був Олександр Барвінський, тоді професор учительської семінарії в Тернополі. Інших старався Кониський притягати до діла наосліп, говорячи кожному що іншого про цілі роботи. Се була велика помилка, котра тяжко помстилася на цілій справі. На нещирості і взаїмнім обдурюванні не можна будувати ніякого тривкого будинку, особливо в справі такій важкій та запутаній, як поєднання двох народів, між котрими довгі віки кривд і ураз нагромадили тернову перегороду нехиті та недовір'я.

Кониський швидко пізнав свою помилку і, чуючи себе нездібним вести справу в Галичині, зложив її в руки п. Барвінського, а сам вернув до Києва. Правда, він і далі не переставав підпирати політики п. Барвінського і піддержувати заснованого для ведення сеї політики місячного письма «Правда», але чув сам, що його слово стратило для галичан притягаючу силу, яку мало вперед. Одне тільки радісне враження виніс він із цілої тої політичної проби, воно давало йому певність, що проба не зовсім пропадає і таки мусила причинитися до зросту українства і приблизити кращу будущину рідного краю. Се було те, що наслідком «угоди» на Львівськiм університеті засновано кафедру руської історії з руською викладовою мовою і на сю кафедру покликано щирого українця, ученика славного київського історика Антоновича, Михайла Грушевського. Можна сказати, що се був найважливіший, а може й одинокий тривкий здобуток тої, започаткованої Кониським русько-польської згоди в Галичині.

В тісній зв'язку з сим стояло інше діло, яким турбувався Кониський під час свого побуту у Львові 1888 р. Се була переміна заснованого за його почином Товариства ім. Шевченка на Наукове Товариство ім. Шевченка, з тою метою, щоб воно зробилося огнищем і розсадником наукової праці на всю Україну. Особливо відколи на чолі того перестроєного товариства станув проф. Михайло Грушевський, воно справді здужало розвинути гарну діяльність і причинилося вже й досі немало до з'єднання руському народові честі й поваги у своїх і у чужих.

І ще одна важна, особисто для Кониського важна справа в'яжеться з тою переминою Товариства ім. Шевченка на наукове. Уважаючи першим обов'язком сього товариства видати повний життєпис свого патрона, він узявся сам до сеї праці і присвятив їй останні десяти літ свого життя. Він зібрав увесь доступний йому матеріал, об'їхав рідні сторони Шевченка, порозпитував сотки людей, постягав листи, спомини, урядові документи, старі газети і т. ін. і на основі сього написав дуже гарну й докладну книжку про Шевченка, найдокладнішу з усіх, які досі були присвячені життю великого українського Кобзаря. Книжка Кониського — то не холодне оповідання, то гаряче возвеличення Шевченка, якого Кониський уважав найвищим світом, правдивим генієм і пророком українського народу. Друкована зразу частками в виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка, вона 1898 р., в 25-ті роковини заснування товариства, вийшла окремою книжкою (перша половина), потім 1899 р. вийшла ціла по-російськи, а недавно (1901 р.) вийшла й друга половина по-українськи. Сею книжкою Кониський поклав найкращий пам'ятник і Шевченкові і собі самому.

Його здоров'я в останніх роках було дуже слабе. Він мусив кожную зиму проводити в Криму, бо в Києві йому було занадто холодно. Та проте він до останньої хвилі свого

життя не переставав працювати і пером і живим словом. Він дожив тої потіхи, що в останніх роках, по смерті царя-душителя Олександра III, в Росії повіяло знов трохи вільнішим і для українства прихильнішим духом. Се додало йому нових сил до праці. Він писав оповідання і спомини про різних людей, розпочав у Росії друкувати повну збірку своїх оповідань (за життя видав їх три томи), злагодив до друку повну збірку Шевченкових листів і т. д. І тепер він найлюбіше летів думками на поле народної просвіти, нав'язував особисті зносини з молодими сільськими вчителями, семінаристами та попами. Пару день перед його смертю під його проводом зав'язалася в Києві спілка для видання українських книжок для простого народу. Серед такої невтомимої праці заскочила його смерть.

Публікується за виданням: Франко І. Про життя і діяльність Олександра Кониського. – Львів : Вид-во товариства "Просвіта", 1901, 36 с.